

Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca
Facultatea de Litere
Catedra de Literatură Comparată

Rudolf Steiner – spre un teatru al formelor spirituale

Rezumat

coordonator: prof. dr. Ion Vartic

doctorand: Eugenia Sarvari

Cluj-Napoca, 2012

Cuprins:

Capitolul I: Antroposofia – concepție spiritualistă despre om

Despre Rudolf Steiner / Peocuparea pentru teatru / Înainte de antroposofie – teosofia / „Pierde-te pentru a te regăsi”

Capitolul II: Goetheanum-ul – expresie aplicată a teoriilor lui Steiner

Arhitectura vitalistă / Primul Goetheanum / Etape de elaborare / Al doilea Goetheanum / *Dramele-mister*: repertoriu fix la Goetheanum

Capitolul III: Interferențe

Interferențe cu simbolismul / Interferențe cu expresionismul / Receptarea lui Rudolf Steiner în România

Capitolul III: Rudolf Steiner și teatrul

Misteriile medievale – fundament pentru teatrul steinerian / *Basmul* lui Goethe / *Dramele-mister* sau devenirea Verbului cu subcapitolele: *Poarta inițierii* / *Încercarea sufletului* / *Păzitorul Pragului* / *Trezirea sufletelor*

Capitolul IV: Interferențe între concepția despre teatru a lui Rudolf Steiner și unii regizori ai secolului XX

Antonin Artaud / Jerzy Grotowski și Eugenio Barba. Mircea Eliade / Peter Brook / Andrei Șerban

Cuvinte cheie: comparatism necanonic, antroposofie, teatru spiritual, drame-mister, arhitectură vitalistă

În această epocă de confluență a mileniilor, atomizarea spiritualității într-o diversitate de proiecte spirituale, propuneri religioase, manifeste artistice etc. Este nevoie de unele repere unificatoare viabile.

Teza de doctorat intitulată *Rudolf Steiner – spre un teatru al formelor spirituale* își propune o astfel de perspectivă culturală integratoare a teoriei antroposofice cu câteva dintre principalele poetici teatrale ale secolului XX.

Concepția despre om a lui Rudolf Steiner (omul constituit dintr-un corp fizic, un corp eteric sau corp al vieții, corp sufletesc, suflet al senzației, suflet al rațiunii sau al înțelegerii, Eu, sine spirituală, spirit al vieții și om-spirit) stabilind legătura între antropocentrism și cosmocentrism poate fi considerată ca paradigmă dominantă a lucrării.

În prima parte a lucrării există o definiție a conceptului de antroposofie și ceea ce ține de clarificarea lui – apariția antroposofiei, dezvoltarea ei dintr-o altă știință spirituală (teosofia), relațiile cu teosofia, cauzele apariției precum și o încercare de dezbateră a importanței teatrului în antroposofie și modul în care ea se manifestă prin teatru. Antroposofia este un curent spiritual modern, o „cunoaștere despre cunoaștere”, care a combinat în mod armonios mistică bazată pe experiențe interioare cu gândirea științifică despre spirit. Ea se bazează pe principiul că oricărei realități materiale din univers îi corespunde o realitate spirituală și invers. Dar antroposofia nu rămâne doar la stadiul teoretic, fiind o cunoaștere vie, care elaborează soluții în domenii diverse: medicină, agricultură biodinamică, școala Waldorf, societate (societatea este privită ca un organism social, care, pentru a funcționa perfect trebuie să fie constituită tripartit, în așa fel încât economicul să nu sufocă juridicul și spiritualul), arhitectura organică. Apoi, o evocare a fondatorului antroposofiei, Rudolf Steiner, care s-a desprins din curentul teosofic de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX punând bazele noii doctrine în 1912. Teosofia devenise un curent cu influență budistă marcantă, care vedea în Cristos doar un mare învățător al omenirii. Pentru un spirit deprins cu cercetarea riguros științifică în investigarea conștientă a spiritului - voința eliberată de dorințe și gândirea de influențe senzoriale -, formele exterioare ale teosofiei și atmosfera

ei echivocă nu mai corespundeau. Însă izvoarele antroposofiei rămân, în principal, cele teosofice, pe lângă cele ale vechilor misterii occidentale și orientale ale umanității.

O altă parte a tezei o constituie abordarea conceptului de arhitectură organică și încadrarea Goetheanum-ului, clădirea concepută după un proiect al lui Steiner, în acest curent. Plecând de la ideea armoniei dintre om și mediu, această formă de arhitectură este constituită din linii ondulate, care urmează tiparul corpului uman, fiecare parte, culoare, formă aflându-se într-o îngemănare cu ansamblul. Acest concept a fost materializat de Steiner în construcția Goetheanum-ului, sediu universal al societății antroposofice. Aici există o școală de științe spirituale unde, pe lângă secțiuni de antroposofie generală, medicină, matematică și astronomie, științe ale naturii, agricultură biodinamică, pedagogie Waldorf, științe sociale, există și secțiunea de arte plastice, arta cuvântului, muzică, teatru. Goetheanum-ul are patru săli de spectacole având propriul ansamblu de teatru și euritmie. Primul Goetheanum, o construcție în întregime din lemn, inaugurată în 1920, a ars în întregime în noaptea revelionului din 1923. Construcția celui de-al doilea Goetheanum a început în 1924, iar inaugurarea în stare brută a clădirii a avut loc cinci ani mai târziu. Lucrările au continuat încă șaptezeci de ani.

Misteriile Antichității și ale Evului Mediu aduc în prim-plan eroi și zei. Ele narează istorii sacre. La Steiner apar individualități pornite pe drumul cuceririi spiritualității care întâlnesc entități divine, lucru posibil prin inițiere. Personajele lui sunt oameni care caută să se depășească pe ei înșiși, pe un parcurs strict interior. Schema adoptată de Steiner este aceea a dramei cosmice. Primele două drame au ca temă interacțiunea dintre iubire și înțelepciune. În cea de-a treia, trecutul re apare în sînul curentelor tradiționale, modelînd prezentul. În a patra dramă asistăm la derularea unor procese mentale, prin care ființele înlănțuite de karma lor și supuse tentațiilor, îndoielii, disperării, reușesc să deschidă porțile lumii spirituale, retrăind în temple și sanctuare etape ale vieților lor trecute. A cincea dramă urma să fie scrisă în 1914, dar Primul Război Mondial a pus capăt acestui proiect. Dramele-mister au fost jucate la München, pe măsura scrierii lor: *Poarta inițierii* în 1910, *Încercarea sufletului* în 1911, *Păzitorul pragului* în 1912 și *Trezirea sufletelor* în 1913.

În prima dramă-mister, *Poarta inițierii*, personajele descoperă legăturile destinale dintre ele, fapt ce le va permite să-și descopere cursul vieții anterioare. Ele vor dori să-și lase la o parte dorințele personale pentru a ajunge la o viziune reală a existențelor lor anterioare. Vor ajunge astfel să înțeleagă raportul dintre karma vieții cotidiene și realitatea vieților anterioare, începând din Evul Mediu și pînă în vechiul Egipt. Această dramă-mister își află inspirația în povestea lui Goethe, *Șarpele verde și floarea de crin*. Limbajul utilizat de Steiner este lirico-mistic pentru a putea reda complexitatea personajelor, dar și cea a lumii în care ele se mișcă, o lume pe jumătate onirică, pe jumătate reală. În această lume, omul află esența veșnică a spiritului său, situată în vecinătatea miturilor și legendelor. *Poarta inițierii* conține un *Preludiu*, în care două personaje feminine, Philia și Sophia, dezvăluie „conflictul” întregului ciclu – aplecarea spre aspectele superficiale ale vieții versus latura ei spirituală, suprasensibilă. Tehnica este cea a punerii în abis. Personajul central în toate cele patru drame-mister este Johannes Thomasius, artistul visător al cărui pandant feminin este Maria. Cei doi asistă la o conferință despre știința spirituală ținută de maestrul spiritual Benedictus, fapt ce le va schimba întregul destin. La această conferință mai participă: Capesius, reprezentant al științei oficiale, atras însă de problemele spirituale, dar opunându-se lor, Strader - un fel de Faust agnostic, care consideră sentimentele mistice și știința spirituală drept vise și utopii ireconciliabile cu știința, apoi clarvăzătoarea Theodora. Există și două personaje capabile să atingă pragul lumii spirituale fără ajutorul unei științe spirituale sofisticate: Felix Balde și soția sa, doamna Balde. Există personaje alegorice, Theodosius, Romanus, Germanus și personaje aparținând lumii spiritelor, Retardus, Lucifer și Ahriman. În prefața la dramele-mister, Simonne-Rihouët Coroze observa existența unor „noduri destinale” între personaje, care nu vor putea fi desfăcute decît dacă ele se vor reîntoarce pe firul existențelor anterioare, lucru posibil numai în condițiile „despuierei” de orice dorință personală, egoistă. Doar astfel va dispărea orice urmă de îndoială în ceea ce privește relațiile din prezent. „Fire karmice” leagă personajele între ele - doamna Balde, prin poveștile ei, re-deșteaptă fantezia și ingenuitatea în gîndirea aridă a lui Capesius; savantul materialist Strader este bulversat de previziunile clarvăzătoarei Theodora; Johannes Thomasius, se confruntă cu eul său superior, contemplînd disperat sterilitatea vieții lui de pînă atunci. Acest lucru se împlinște la întîlnirea cu Maria, ghid spiritual care-l călăuzește spre trezirea forțelor de

compasiune, cu ajutorul cărora Johannes va reuși să pătrundă în sufletele semenilor, această înțelegere conducându-l spre granița propriei ființe. Maria se află pe o treaptă superioară de inițiere, cea a inspirației, pe când Johannes este plasat doar pe nivelul imaginația. Philia, Astrid și Luna sunt personaje alegorice simbolizând, în sufletul arhetipal, sensibilitatea, conștiința și înțelegerea. Capesius și Strader trec prin experiențe extrasenzoriale, cel de-al doilea ajunge chiar să-l întâlnească pe Păzitorul Pragului¹. Johannes trece prin etape de evoluție succesive, începând cu acea șoaptă a naturii pe care el o percepe - „Omule, cunoaște-te” - urcând apoi nivelurile cele mai de jos ale gândirii imaginative, unde îi întâlnește pe Lucifer și Ahriman – forțele vitale ale eului fizic: instinct de supraviețuire și dorință sexuală, pe de o parte, și intelectualism, pe de alta. Gândirea materialistă a celor doi savanți, Capesius și Strader, declanșează forțele naturii, deoarece idealul lor este acela de a nega spiritul. Cea care-i conduce pe cei doi spre pragul lumii spirituale este doamna Balde, care printr-o „magie a naturii” ascunsă în poveștile ei, aprinde nostalgia după absolut, prezentă în stare latentă în sufletele celor doi savanți. Johannes ajunge într-un loc imaginar, un templu subteran consacrat misterelor hierofanților, unde el este nevoit să-și sacrifice iluzia personalității. Legătura karmică dintre el și Maria le este revelată lor de Theodora, prin „vizualizarea” vieților lor trecute. Sufletele celor doi se completează. Ceea ce Johannes învață din îngemănarea celor două forțe care-l călăuzesc – cea a dragostei și a înțelepciunii - este că iubirea universală, spre care omul trebuie să tindă, poate fi atinsă doar atunci când iubirea instinctuală se va uni cu lumina înțelepciunii.

În *Încercarea sufletului* îl regăsim pe Capesius meditând la cuvintele lui Benedictus. Durerea lui Faust la constatarea neputinței științei de a da omului o cale

¹ Primul stadiu al inițierii rosicruciene presupune desprinderea discipolului de corpul fizic. El ajunge astfel să-i cunoască esența, precum și acțiunea pe care corpul fizic o exercită prin „trăirea” în el, ca într-un înveliș. Sentimentul pe care discipolul îl încearcă în urma acestei desprinderi poate fi de amărăciune, ori poate fi un resentiment față de corpul fizic care-l ține înlănțuit. Dacă educația ocultă este suficient de evoluată, această amărăciune va fi învinsă. Pe o treaptă mai înaltă a evoluției spirituale, individualitatea noastră, deja reîncarnată, este responsabilă de ceea ce trupul a devenit. Odată învins acest sentiment de amărăciune se (poate) ajunge la etapa în care sîntem conștienți de faptul că „eu însumi sînt cel care este în corpul fizic. Și dacă pînă în prezent nu știu nimic de el, este pentru că eram sufocat de el” (v. *Dictionnaire de Christologie*, textes de Rudolf Steiner recueillis à l'intention des Etudiants en Science spirituelle par Maurice Novel, EAR, Suisse, 1999, p. 151).

spre infinit este resimțită și de Capesius, care, ajutat de Benedictus, pătrunde în zona clarvederii spirituale, unde va vedea evenimente ale reîncarnării lui trecute din secolul XIII, împărtășită cu celelalte personaje. El va constata că viața lui actuală nu este decât o continuare a celei dinainte. Capesius, în întruparea trecută, a fost un cavaler al ordinului templului, care și-a abandonat familia, cei doi copii părăsiți fiind Johannes și Theodora. Maria, în întruparea trecută, era un dușman înverșunat al esoterismului confreriei mistice, care i-a îndepărtat pe cei doi fii de tatăl lor. Felix Balde și soția lui erau simpli țărani atrași de esoterismul templierilor. Strader era un medic evreu, persecutat și tratat ca magician de țărani. La trezirea din această viziune Capesius este bulversat. El evocă sensul cuvintelor cosmice pe care le-a auzit rostite de o ființă necunoscută, această ființă nefiind altcineva decât eul lui spiritual, acela pe care Steiner îl numește Păzitorul Pragului. Astfel Capesius își recunoaște karma, devenind conștient atât de trecutul, cât și de viitorul lui.

Păzitorul pragului cuprinde trei teme majore – sarcina pe care Lucifer și Ahriman o au pe parcursul evoluției omului, precum și natura acestor entități. Alegerea pe care omul, înzestrat cu inteligență și sensibilitate artistică este dator să o facă între a rămîne în zona dorinței sau a urca spre înălțimi spirituale și importanța măsurii și a numărului, în cosmos. Johannes apare aici ca un om de cultură, care, depășind cercurile secrete ale Alianței rosicruciene, propagă mistica între oameni. El a dus „știința fondată numai pe rațiune și simțuri” la „forme care fac posibilă o înțelegere a lumilor spirituale”. Spre deosebire de prima dramă, în care Johannes se afla într-o stare de spirit disperată, aici toate speranțele sunt îndreptate spre el. El va uni contrariile pentru ca toți cei înzestrați cu diverse daruri să se unească la un moment dat într-o activitate comună. Johannes a reunit arta cu știința, gîndirea cu fapta, ideea cu realitatea. De altfel, atât Felix Balde, cât și Strader văd în Johannes personajul capabil să unească cunoașterea spirituală cu aceea empirică. Stările succesive prin care Johannes trece pot fi caracterizate ca un parcurs în mai multe etape, prin singurătatea absolută a „cîmpurilor de gheață”, o „escaladare a unei lumi necunoscute, despre care însă știi că o porți în

tine”². Din sfera lui Ahriman, domeniu al calculabilului, Johannes trece în aceea a lui Lucifer, imperiu al dorințelor eului inferior. Depășirea celor două sfere înseamnă pentru viitorul inițiat trecerea spre o *Imitatio Christi*. Capesius spune despre natura lui Lucifer că este o ființă neutră în al cărei areal omul este capabil să transforme răul în bine și invers. Sarcina unirii iubirii cu cele trei forțe ale sufletului – imaginația, inspirația și intuiția – îi revine Mariei, care, în templul alianței mistice, vorbește despre Christos cel ce îi învață pe oameni să iubească. Capesius, ajuns la maturitate spirituală, sesizează că în întregul curs al evoluției cosmice există o trinitate – lucifericul, stăpîn al gândirii solitare, ahrimanicul, conducător al scrierii, iar, între cele două, divinul pur - starea de mijloc. Ajuns la constatarea că numărul trei trebuie căutat pretutindeni, Capesius simte, pe de o parte „ființa numărului în devenirea lumii”, și pe de alta „îi apare clară și ființa măsurii - el înțelege că în fiecare triadă, două se comportă ca opuse și trebuie aduse în armonie”³. Și Strader se confruntă cu numărul. El a cunoscut în regatul lui Ahriman durerea, apăsarea sufletească, încremenirea gândirii, dar și seria celor doisprezece oameni de care s-a simțit legat destinal. El este călăuzit de Theodora, atîta timp cît ea mai este în viață, pe parcursul a șapte ani. Ea nu-l va părăsi nici după dispariție, ființa ei spirituală arătîndu-i calea de acolo, din sferele spirituale. Lumina mijlocită de Theodora îl va îndruma în constatarea că această strălucire aparține Reprezentantului omenirii, care reunește în el țelurile adevăratei umanități.

Trezirea sufletelor este a patra dramă-mister. Aici apare interesul pentru opera socială. Strader este surprins în procesul de unire a artei cu spiritualul, revelat prin operele artistice. Marile lui proiecte îl vor călăuzi spre depășirea egoității. Johannes, la rîndul lui, trece prin experiența unei deziluzii în ceea ce privește propriul lui spirit, simțind o nostalgie după vechiul ego hedonist, estetizant. Maria este aceea care-i trezește conștiința adormită, făcîndu-l responsabil de faptul că el trebuie să continue pentru a ajunge la conștiința propriului sine. Cînd Johannes acceptă provocarea Mariei, vede apărînd ființele elementare, gnomii, spiridușii și silfidele, dar și cele trei forțe sufletești -Philia, Astrid și Luna, și o altă entitate, cealaltă Philia, care îl face conștient de

² Comentariile lui Hugo Reimann pe baza notelor Matildei Scholl în *Păzitorul pragului. Evenimente ale vieții sufletești în imagini scenice*, traducerea din limba germană a dramei: Adriana Onofrei, Adriana Iliescu și Gheorghe Paxino, București, Editura Univers Enciclopedic, 2000, p.10.

³ *Ibidem* p.6.

faptul că ființele elementare sunt cele care îi împiedică evoluția. Apariția și percepția acestor ființe elementare nu este altceva decât consecința dorințelor nesupuse ale sufletului său din timpul unei încarnări trecute, lucru relevat de o ființă fantomatică, de care îl salvează Theodora. Salvarea de această fantomă simbolizează sublimarea iubirii fizice și transformarea ei în iubire eliberată și dezinteresată. După ce și-a eliberat o parte a ființei de influența luciferică, Johannes atinge sinea superioară, contemplând acțiunea seducător-irezistibilă a sinei inferioare. El se „vede” încarnat într-o tânără egipteană din perioada celei de-a treia civilizații pămîntești, îndrăgostită de un mist. Pentru tînăra egipteană, înălțarea mistului la treapta de inițiat înseamnă pieirea ei, sacrificarea, dar în timpul ceremoniei solemne de inițiere, mistul profanează timpul cu extazul lui voluptuos. Sacrificatorul, în figura căruia îl recunoaștem pe Capesius, nu vrea să împiedice profanarea, avînd presimțirea suflului unei noi epoci a umanității, în care individualitatea se va elibera de ignoranță și prejudecăți. El știe că tînărul mist se va reîncarna pentru a împlini etapele inițierii. În alt plan, Maria și ceilalți discipoli ai lui Benedictus contemplă soarele de amiază – este etapa inițierii în care omul simte ce anume este solar în el. Ultimul nivel, cel al întîlnirii cu Dumnezeu, nu este posibil decît după împlinirea misterului de pe Golgota, cînd Christos înviat unește pentru vecie etericul cu pămîntul.

Dramele-mister steineriene ar putea să joace azi, ele însele, rolul unor *exerciții spirituale*, avînd ca efect înălțarea sufletului în sfera divinului, deoarece ele reprezintă o formă de rugăciune eliberatoare. *Actualitatea* dramelor-mister ar consta în modul în care autorul lor tratează misterul iubirii și al sacrificiului. Aceste drame constituie piese de tranziție între vechiul și noul esoterism, limbajul lor simbolic fiind o reflectare a faptului că lumea spirituală se află într-o metamorfoză neîncetată tot așa cum percepția noastră asupra lumii spirituale se schimbă mereu. Teatrul steinerian este azi derutant, contrariant pentru spectatorul neinițiat, este static, cu monoloage lungi, semănînd cu mici conferințe - o manieră filosofică de a dialoga. Despre aceste drame se poate spune că produc o revelație a spiritului sub veșmîntul artei.

Între limbajul dramelor-mister și formele Goetheanum-ului se poate observa o lege comună, un același principiu – ideea metamorfozei. Goetheanum-ul reprezintă în sine un uriaș Ritual materializat în forme arhitecturale și scenografice. El însuși este un

Mister care se reprezintă pe sine, concretizînd scenariul cosmic, uman-divin. E firesc, deci, ca acest spațiu să fie consacrat, în primul rînd, unui *teatru al formelor spirituale*, un teatru sacru, creat chiar de cel care a conceput și *locul* de desfășurare. Aici, ca și în teoria despre teatru, există o altă confluență între Steiner și urmașii lui. Și cînd spun asta, mă gîndesc la faptul că așa cum Steiner și-a creat un edificiu în care să „oficieze” un teatru de sorginte spirituală, tot așa și oamenii de teatru care l-au urmat au avut, chiar dacă nu toți, un loc special de desfășurare al tipului de teatru sacru-spiritual-ritualic pe care l-au practicat sau îl practică și astăzi. Grotowski cu Teatrul Laborator, Brook cu Bouffes du Nord, sediu al CIRT-ului, și Andrei Șerban cu încercările lui de a-și înființa un Institut de Cercetări Teatrale, materializate, din anumite motive, însă, doar într-o Academie Itinerantă.

Concepția despre teatru a lui Rudolf Steiner i-a influențat pe unii regizori ai secolului XX. Voi analiza în acest sens legăturile care se pot stabili cu Antonin Artaud și dublul teatral teoretizat de el, Jerzy Grotowski și teatrul său laborator, în care actorul oficiază un ritual sacru, Peter Brook și întoarcerea la rădăcinile teatrului, și nu în ultimul rînd, Andrei Șerban care este într-o permanentă căutare a „echilibrului fragil între vizibil și invizibil, între viață și artă, între două lumi”.

Arta actorului este chemată să contribuie la dezvoltarea conștiinței, revenindu-i sarcina de a menține trează capacitatea intuitivă a omului, întrucît în cadrul activității intelectuale “se pierde mult din facultatea percepției intuitive”.

Andrei Șerban, la *master-class*-ul pe care l-a ținut în iunie 2005 la Teatrul Național din Cluj, venea în prelungirea spuselor lui Steiner afirmînd că este convins „că teatrul nu este teritoriul ideilor, el nu transmite idei. Acum două mii cinci sute de ani, cînd a fost inventat [teatrul] a fost inventat nu ca să transmită idei, ci ca să evoce o realitate, alta, decît cea pe care o știm. Ca să deschidă o fereastră spre altceva, unde cu toții sîntem pe un teren în care nu știm și avem o dorință de a ști, avem o dorință de a fi în contact cu o altă energie, despre care știm foarte puțin, ceva care corespunde unei inteligențe care nu este necesară, aceea a creierului. Pentru că avem în noi mai mulți centri de inteligență. Nu doar cel pe care credem că îl folosim în majoritatea timpului. Pentru că, de fapt, în *inteligenta inimii*, în ceea ce cuprinde inteligența inimii (cuvînt foarte misterios), există un potențial de deschidere extraordinar de fin, de subtil, de

sensibil și care devine vizibil în momentul când spectacolul se întâmplă sau relația se întâmplă. Și, după aceea, ceva rămîne sau dispare pentru totdeauna. Imposibil de definit dar foarte, foarte concret. Nu e ceva abstract. E ceva foarte concret. De aceea, e foarte greu de spus, pentru că este, poate, o calitate transparentă. Cum poți să definești transparența? E imposibil.” Și Aureliu Manea susținea că „teatrul este o artă a misterului și a poeziei” și că pentru ca el să nu eșueze în rutină e nevoie de un impuls neașteptat, de o „infuzie de natură și respirație”, de o reîntoarcere la „gesturi și cuvinte primordiale”⁴, cu alte cuvinte, la o reîntoarcere spre originile teatrului, spre sacralitatea lui. Acest lucru apare la Grotowski sub chipul „actorului sfânt”, care „nu-și vinde corpul, ci-l sacrifică”, la el, esența vocației actorului constă în actul de „dezvăluire totală a unei ființe” care devine „o ofrandă de sine, ce se învecinează cu transgresiunea barierelor și cu dragostea”⁵. Pe de altă parte Grotowski observa că arta teatrală ne interesează „pentru a ne depăși frontierele, pentru a merge dincolo de limitele noastre, pentru a umple golul din noi – pentru a ne împlini. Nu este o condiție, ci un proces în cursul căruia ceea ce este întunecat în noi devine treptat transparent”⁶. Tot astfel, când vorbește despre *teatrul sacru*, Peter Brook îl definește ca fiind „Teatrul Invizibilului – Făcut Vizibil”⁷. Nevoia de „invizibil” este legitimă atunci când omul contemporan realizează că din viață lipsește ceva esențial – un univers paralel de care ar trebui să devină conștient în parcursul său spiritual, în conștientizarea faptului că nu sîntem doar ceea ce vede ochiul fizic, ci, făcînd corp comun cu ce ne înconjoară, putem ieși din „cercul nostru strîmt”, ca dintr-o haină mult prea ajustată care ne ține captivi, limitîndu-ne mișcările, când am fi capabili de o adevărată cavalcadă de piruete, salturi, plutiri. Araid, la rîndul său, căutînd sacrul, a vrut să ajungă la absolut. Voia un teatru care să fie un loc sfînt, în care, prin imagini scenice violente, spectatorul să se lase pătruns, șocat, uimit, violat pentru a fi pătruns de o trăire puternică.

Un alt loc de întîlnire între gîndirea lui Rudolf Steiner în ceea ce privește arta teatrului și regizori ai secolului XX este acela despre corporalitatea actorului. Cunoașterea ei profundă este vitală, susține Steiner, „fiindcă această corporalitate

⁴ Aureliu Manea, *El, vizionarul*, București, Revista „Teatrul azi” (Supliment), 2000, p.20.

⁵ Jerzy Grotowski, *Spre un teatru sărac*, București, Ed. Unitext, 1998, p. 62.

⁶ Jerzy Grotowski, *Spre un teatru sărac*, București, Ed. Unitext, 1998, p. 13.

⁷ Peter Brook, *Spațiul gol*, București, Ed. Unitext, 1997, p. 44.

proprie este, de fapt, pentru omul real care trebuie să joace, instrumentul pe care el cântă. El trebuie să-și cunoască trupul la fel de bine cum violonistul își cunoaște vioara”.⁸ Andrei Șerban susține aceeași idee: „Un actor, mai mult decît un dansator, sau mai mult decît un cîntăreț de operă, își folosește instrumentul, care ar trebui să devină un Stradivarius. El este trupul, persoana mea. Eu sînt instrumentul”. Tot el povestește despre o experiență pe care a trăit-o la Centrul Internațional de Cercetări Teatrale de la Paris, cînd Peter Brook le-a cerut celor prezenți să încerce să scoată un sunet din tălpi, lucru realizabil, susținea Andrei Șerban: „este posibil, dar nu poți găsi soluția într-o zi sau într-o lună. Trebuie să-ți lași întregul trup să vibreze, astfel încît să devină o cutie de rezonanță”. Antonin Artaud vorbește despre *atletismul afectiv*, actorul, asemeni sportivului - dar spre deosebire de el -, „cursa” în care se lansează „este aruncată spre interior”, iar prin cunoașterea aprofundată a corporalității actorul ajunge să-și perceapă „densitatea interioară și volumul sentimentului său”, rezultatul fiind o „traducere în fapt îmbunătățită”⁹.

Noutatea pe care o propune prezentul demers constă în faptul că pînă acum nu s-a mai stabilit o apropiere între Steiner și reprezentanții teatrului ritualic. Chiar dacă putem vorbi sau nu despre un paralelism, relația există din plin și vine chiar din epocă. Nu există nici o exegeză dedicată acestui paralelism în care Steiner poate fi privit și ca precursor și ca urmaș.

Nu au fost niciodată prezentate lecțiile lui Steiner despre vorbirea scenică. Steiner observă că, atunci cînd actorul „modelează” cuvîntul, se pierde ceva din ființa omului, acest *ceva* putînd fi recucerit prin mimică și gest. Mimica și gestică ar trebui să devină instinctive, gestul să fie făcut din trăire lăuntrică, prin stilizare artistică. Cînd un actor își pune pecetea propriilor trăsături, ale propriei personalități asupra personajului, acesta iese de sub incidența universalității. Prima cerință a acestei arte constă în forța de a te separa de tine însuși pentru a trăi pe scenă afară din tine, ca și cum te-ai contempla din exterior, așa cum face inconștient visătorul și conștient inițiatul.

⁸ Rudolf Steiner, Marie Steiner-von Sivers, *Modelarea vorbirii și arta dramatică*, Cluj-Napoca, Ed. Triade, 1999, p.21.

⁹ Antonin Artaud, *Teatrul și dublul său*, Cluj-Napoca, Editura Echinoc, 1997, pp.104, 109.

Exercițiile fizice pe care Steiner le propune sînt *exerciții spirituale* aplicate. Să nu uităm faptul că și Grotowski și discipolii lui făceau acest gen de exerciții. Rudolf Steiner preia exercițiile din gimnastica elină - care exprimă, susține el, cel mai bine raportul intim dintre om și cosmos – și le duce mai departe.

Prin elaborarea acestei teze se dorește promovarea în România a formelor spirituale ale dramei, în general, în funcție de formele spirituale ale teatrului, în vederea unor posibile montări spectaculare. Prin caracterul de pionierat, teza poate interesa atît specialiști în literatură comparată, cît și practicieni ai scenei.

Bibliografia operei lui Rudolf Steiner

Steiner, Rudolf, *Antroposofie. O introducere în concepția antroposofică despre lume (Antroposophie. Eine Einführung in die anthroposophische Weltanschauung)*, traducere din limba germană: Mircea Bălău, București, Univers Enciclopedic, 2004;

Steiner, Rudolf, *Apocalipsa lui Ioan (Die Apokalypse des Johannes)*, traducere și note: Victor Opreșcu, București, Univers Enciclopedic, 1996;

Steiner, Rudolf, *Arta în misiunea ei cosmică (Das Künstlerische in seiner Weltmission)*, traducere de Diana Sălăjan, Cluj-Napoca, Triade, 2004;

Steiner, Rudolf, *Arta recitării și a declamației (Die Kunst der Rezitation und Deklamation)*, traducere de Diana Sălăjanu, Cluj-Napoca, Triade, 1999;

Steiner, Rudolf, *L'art à la lumière de la sagesse des mystères*, traduit de l'allemand par Henriette Bideau, EAR, Genève, 1987;

Steiner, Rudolf, *L'art. Sa nature – sa mission*, traduit de l'allemand par Marcel Altmeyer et Henriette Bideau, Paris, Centre Triades, 1990;

Steiner, Rudolf, *Articole asupra organizării tripartite a organismului social și a problemelor contemporane (Aufsätze über Dreigliederung der sozialen Organismus und zur zeitlange)*, traducere de Diana Sălăjan, Cluj-Napoca, Triade, 2005;

Steiner, Rudolf, *Bhagavad-Gita și Epistolele lui Pavel (Die Bhagavad Gita und die Paulusbriefe)*, traducere din limba germană de Diana Sălăjanu, București, Univers Enciclopedic, 1998;

Steiner, Rudolf, *Centres initiatiques. Origines-influences*, Genève, Edition Anthroposophique Romandes, 1977;

Steiner, Rudolf, *Le christianisme et les Mystères antiques*, traduction française par Henriette Bideau, EAR, Genève, 1985;

Steiner, Rudolf, *Considerații esoterice asupra legăturilor karmice (Esoterische Betrachtungen karmischer Zusammenhänge)*, traducere de Nicolae Ioan Crăciun, IV, V, VI, Cluj-Napoca, Triade, 2003;

Steiner, Rudolf, *Creștinismul esoteric și conducerea spirituală a omenirii (Das esoterische Christentum und die geistige Führung der Menschheit)*, traducere din limba germană de Victor Opreșcu, București, Univers Enciclopedic, 1998;

Steiner, Rudolf, *Creștinismul ca fapt mistic și misteriiile antichității (Das Christentum als Mystische Tatsache und die Mysterien des Altertums)*, traducere de Petru Moga, prefață de Walter Kugler, București, Humanitas, 1993;

Steiner, Rudolf, *Cunoașterea inițiativă. Evoluția spirituală și fizică a cosmosului și a omenirii în trecut, prezent și viitor, tratate în lumina antroposofiei (Initiations – Erkenntnis. Die geistige und physische Welt – und Menschheitsentwicklung in der Vergangenheit. Gegenwart und Zukunft, vom Gesichtspunkt der Anthroposophie)*, București, Editura Arhetip, 1994;

Steiner, Rudolf, *Cunoașterea lui Hristos. Antroposofie și rosicrucianism. Evanghelia lui Ioan (Menschheitsentwicklung und Christus-Erkenntnis. Theosophie und Rosenkreuzertum. Das*

Johannes-Evangelium), traducere din limba franceză de Nicolae I. Crăciun, București, Univers Enciclopedic, 1999;

Steiner, Rudolf, *Din cronica acașă. Evanghelia a cincea (Aus der Akasha-forschung das fünfte Evangelium)*, traducător: Diana Sălăjanu, Cluj-Napoca, Triade, 1989;

Steiner, Rudolf, *Entitățile spirituale în corpurile cerești și în regnurile naturale (Die geistigen Wesenheiten in den Himmelskörpern und Naturreichen)*, traducere din limba germană de Victor Oprescu, București, Univers Enciclopedic, 2001;

Steiner, Rudolf, *Esoterismul creștin. Propunere de cosmogonie psihologică*, traducerea: Maria Ivănescu, București, Univers Enciclopedic. f.a.;

Steiner, Rudolf, *Filozofia libertății. Elemente fundamentale ale concepției moderne despre lume (Die Philosophie der Freiheit)*, Iași, Editura Princeps, 1993;

Steiner, Rudolf, *Fiziologie ocultă (Eine okkulte Physiologie)*, traducere din limba germană de Ludovic Demetrovici, Petre Papacostea, București, Univers Enciclopedic, 2001;

Steiner, Rudolf, *Geneza. Din tainele creației. Cele șase zile ale Creației în Cartea I a lui Moise (Die Geheimnisse der biblischen Schöpfungsgeschichte. Das Sechstageswerk im 1 Buch Moses)*, traducerea de Victor Oprescu, București, Univers Enciclopedic Gold, 2010;

Steiner, Rudolf, *Gînd uman, gînd cosmic. Mistica în zorii vieții spirituale a timpului nostru și legătura ei cu concepția modernă despre lume (Der menschliche und der kosmische Gedanke. Die Mystik im Aufgange des neuzeitlichen Geisteslebens und ihr Verhältnis zur modernen Weltanschauung)*, traducere de Diana Sălăjan, București, Univers Enciclopedic, 1997;

Steiner, Rudolf, *Ierarhiile spirituale și reflectarea lor în lumea fizică. Zodiac, planete, cosmos*, traducere de Cristina Muică, București, Univers Enciclopedic, f.a.;

Steiner, Rudolf, *Istorie ocultă. Analize ezoterice. Personalități și evenimente ale istoriei lumii văzute în lumina Științei Spiritului (Okkulte Geschichte. Esoterische Betrachtungen karmischer Zusammenhänge von Persönlichkeiten und Ereignissen der Weltgeschichte)*, traducere de Floriana Vulpe, Livia Balu, Cristian Mihai-Mihăescu, Craiova, Editura Omniscop, 1999;

Steiner, Rudolf, *De la Iisus la Hristos. Cristian Rosenkreutz: viața, opera și misiunea*, traducere de Nicolae Ioan Crăciun, București, Arhetip, 1998;

Steiner, Rudolf, *Les énigmes de la philologie présentées dans les grandes lignes de son histoire*, I, traduit de l'allemand par Geneviève Bideau, Genève, Edition Anthroposophique Romandes, 1991;

Steiner, Rudolf *L'esprit de Goethe tel qu'il se révèle par son „Conte du Serpent Vert et du Lis”* (1918) în J.W. Goethe, *Entretiens d'émigrés allemands* (1795), traduction de Jacques Porchat (1861) revue par Paul-Henri Bideau, suivi d'un essai de Rudolf Steiner traduit par Paul-Henri Bideau, textes réunis et présentés par Paul-Henri Bideau, Montesson, Édition Novalis, 1993;

Steiner, Rudolf, *L'esprit de Goethe, sa manifestation dans le Faust et dans le Conte du Serpent Vert*, Genève, Edition Anthroposophique Romandes, 1979;

Steiner, Rudolf, *Evanghelia după Ioan (Das Johannes-Evangelium)*, II, traducere de Adriana Onofrei și Adriana Iliescu, București, Univers Enciclopedic Gold, 2009;

Steiner, Rudolf, *Evanghelia după Luca (Das Lucas Evangelium)*, traducere de Nicolae Ioan Crăciun, București, Univers Enciclopedic, 1997;

Steiner, Rudolf, *Evanghelia după Matei (Das Matthäus-Evangelium)*, traducere de Adrian Iliescu și Adriana Onofrei, București, Univers Enciclopedic Gold, 2009 ;

- Steiner, Rudolf, *L'homme, les animaux et les êtres élémentaires*, traduction de R. Burlotte, Paris, Triades, 2004;
- Steiner, Rudolf, *Karmă și reîncarnare (Wiederverkörperung zur Idee von Reinkarnation und Karma)*, traducere de Diana Sălăjanu, București, Univers Enciclopedic Gold, 2011;
- Steiner, Rudolf, *Lumea simțurilor și lumea spiritului (Die Welt der Sinne und die Welt des Geistes)*, traducere de Diana Sălăjanu, Cluj-Napoca, 1994;
- Steiner, Rudolf, *Macrocosmos și microcosmos. Lumea cea mare și lumea cea mică. Întrebări referitoare la suflet, viață și spirit (Makrokosmos und Mikrokosmos. Die große und die kleine Welt Seelenfragen, Lebensfragen, Geistesfragen)*, traducere de Aurelia Mihalache, București, Univers Enciclopedic, 1996;
- Steiner, Rudolf, *Manifestările karmei (Die Offenbarungen des Karma)*, traducere de Diana Sălăjan, postfață de Sorin Țigăreanu, București, Editura Univers Enciclopedic, 2010;
- Steiner, Rudolf, *Metamorfozele vieții sufletești. Calea trăirilor sufletești (Metamorphosen des Seelenlebens. Pfade der Seelenerlebnisse I-II)*, I-II, traducere de Diana Sălăjanu, Cluj-Napoca, Triade, 1997-1998;
- Steiner, Rudolf, *Metodica și ființa modelării vorbirii*, traducere de Diana Sălăjanu, Cluj-Napoca, Triade, 2000;
- Steiner, Rudolf, *Les mythes antiques et leur signification. Les forces rajeunissantes à l'oeuvre dans la nature humain*, Paris, Tirage limité pour les Membres de la Société Anthroposophique section Française, 1963;
- Steiner, Rudolf, *Modelarea vorbirii și arta dramatică (Sprachgestaltung und dramatische Kunst)*, traducere de Diana Sălăjan, Cluj-Napoca, Triade, 1999;
- Steiner, Rudolf, *Noua spiritualitate și trăirea lui Hristos (Die neue Geistigkeit und das Christus-Erlebnis des Zwanzigsten Jahrhunderts)*, traducere din limba germană Petre Papacostea, București, Univers Enciclopedic, 2001;
- Steiner, Rudolf, *Omul – hieroglifă a cosmosului. Corespondențe între microcosmos și macrocosmos (Entsprechungen zwischen Mikrokosmos und Makrokosmos. Der Mensch – eine Hieroglyphe des Weltenalls)*, traducere din limba germană de biolog dr. Petre Papacostea, București, Univers Enciclopedic, 2006;
- Steiner, Rudolf, *Omul suprasensibil în concepția antroposofică ((Der übersinnliche Mensch anthroposophisch erfasst)*, traducere de Cristina Muică, Olga Otetelișanu, București, Univers Enciclopedic, 1998;
- Steiner, Rudolf, *Pietre fundamentale pentru cunoașterea misterului de pe Golgota (Bausteine zu einer Erkenntnis des Mysterium von Golgotha)*, traducere din limba germană: András Zoltán, București, Univers Enciclopedic, 2004;
- Steiner, Rudolf, *Povestea vieții mele (Mein Lebensgang)*, traducere și tabel cronologic de Cezar Petrilă, Iași, Editura Princeps, 1994;
- Steiner, Rudolf *Le premier Goetheanum, témoin de nouvelles impulsions artistiques*, postface de Assia Tourguenieff, traduction française de Georges Ducommun, Genève, Edition Anthroposophique Romandes, 1991;
- Steiner, Rudolf, *Știința inițiativă și cunoașterea astrilor. Omul în trecut, prezent și viitor din punct de vedere al conștientizării sale (Initiationswissenschaft und Sternenerkenntnis)*, traducere și note de Cristina Muică, București, Univers Enciclopedic, 1995;

Steiner, Rudolf, *Știința ocultă (Die Geheimwissenschaft im Umriss)*, în românește de Cezar Petrilă, Iași, Editura Princeps, 1993;
Steiner, Rudolf, *Teosofia. Introducere în cunoașterea suprasensibilă despre lume și menirea omului (Theosophie – Einführung in übersinnliche Welterkenntnis und Menschenbestimmung)*, ediție bilingvă, București, 1992;
Steiner, Rudolf, *Teze antroposofice. Calea de cunoaștere a antroposofiei. Misteriul mihaelic (Anthroposophische Leitzätze. Der Erkenntnisweg der Anthroposophie. Das Michael-Mysterium)*, traducere de Agenor Crișan, Adrian Iliescu, Cluj-Napoca, Triade, 2004;
Steiner, Rudolf, *Treptele inițierii (Wie erlangt man Erkenntnisse der höheren Welten?)*, în românește de Cezar Petrilă, Iași, Editura Princeps, 1992;
Steiner, Rudolf, *Une théorie de la connaissance chez Goethe*, Genève, Edition Anthroposophique Romandes, 1985;
Steiner, Rudolf, *Universul, Pământul și Omul. Mitologia egipteană și civilizația contemporană*, traducere de Cristina Muică, București, Univers Enciclopedic;

Dramele-mister ale lui Rudolf Steiner

Rudolf Steiner, *Poarta inițierii. Un misteriu rosicrucian prin Rudolf Steiner (Die Pforte der Einweihung. Betrachtungen zu Rudolf Steiner Mysteriendrama "Die Pforte der Einweihung")*, traducere de Adriana Onofrei și Gheorghe Paxino, cu *Comentarii* de Hugo Reimann, pe baza notelor Mathildei Scholl, București, Univers Enciclopedic, 2000;
Rudolf Steiner, *Încercarea sufletului. Biografii scenarizate*, continuare la *Poarta inițierii prin Rudolf Steiner (Die Prüfung der Seele)*, traducere de Adriana Onofrei, Adrian Iliescu și Gheorghe Paxino, cu *Comentarii* de Hugo Reimann, pe baza notelor Mathildei Scholl, București, Univers Enciclopedic, 2000;
Rudolf Steiner, *Păzitorul pragului. Evenimente ale vieții sufletești în imagini scenice (Der Hüter der Schwelle)*, cu *Comentarii* de Hugo Reimann, pe baza notelor Mathildei Scholl, traducere de Adriana Onofrei, Adrian Iliescu și Gheorghe Paxino, București, Univers Enciclopedic, 2000;
Rudolf Steiner, *Trezirea sufletelor. Evenimente sufletești și spirituale în imagini scenice (Der Seelen Erwachen)*, cu *Comentarii* de Hugo Reimann, pe baza notelor Mathildei Scholl, traducere de Adriana Onofrei, Adrian Iliescu și Gheorghe Paxino, București, Univers Enciclopedic, 2002;

Publicistica lui Rudolf Steiner consultată la Bibliothèque du Société Anthroposophique din Paris

Steiner, Rudolf, „L'environnement spirituel de Goethe et notre temps”, în *Triades*, XXIX-1, 1981, pp.14-17;
Steiner, Rudolf, „L'Esprit de la terre et le monde des éléments”, în *La science spirituelle*, 6-7, 1937, pp.293-311;
Steiner, Rudolf, „Le «Faust» de Goethe à la lumière de la science spirituelle”, în *La science spirituelle*, 6-7, 1937, pp.267-291;
Steiner, Rudolf, „Faust – Les scènes du cabinet d'études”, în *La science spirituelle*, 6-7, 1937, pp.329-338;
Steiner, Rudolf, „Le second Goetheanum”, in *La science spirituelle*, VI, 4, 1926, pp.177-179;

Steiner, Rudolf, „Symboles et imagination créatrice en rapport avec le drame-mystère «L'Épreuve de l'Âme», in *Triades*, XXVIII-4, 1981, pp.3-18;

Bibliografie critică steineriană și antroposofică

Ariès, Paul, *Anthroposophie: enquête sur un pouvoir occulte*, Villeurbanne cedex, Ed. Golias, 2001;

Bachmann, Marie-Laure, *La Rythmique Jaques-Dalcroze. Une éducation par la musique et pour la musique*, Neuchâtel, A la Baconnière, 1984 ;

Bideau, Paul-Henri, *Rudolf Steiner et les fondements goetheens de l'anthroposophie*, Université de Paris Sorbonne, UFR d'Études Germaniques, Thèse pour le doctorat d'État, Paris, 1990;

Bideau, Paul-Henri et Geneviève, *Une biographie de Rudolf Steiner*, Montesson, Édition Novalis, 1997;

Bielfi, Andrei, *Amintiri despre Rudolf Steiner (Souvenirs sur Rudolf Steiner)*, traduit du russe par Anne-Marie Tatsis-Botton, Lausanne, L'Age d'Homme, 1996;

Biesantz, Hagen, Klingborg, Arne, *Le Goetheanum, L'impulsion de Rudolf Steiner en architecture*, Genève, Edition Anthroposophique Romandes, 1981;

Bлага, Lucian, *Rudolf Steiner*, în revista *Cuvântul*, anul II, no.171, vineri 5 iunie 1925;

Bouchet, Christian, *Anthroposophie*, Pardès, Grez-sur-Loing, 2006;

Bott, Victor, *Métamorphoses du verbe, trois études au sujet de la parole et de la pensée de la philologie et de l'origine commune des langues*, Chatou, Les Trois Arches, 1989;

Bramly, Serge, *Rudolf Steiner. Prophète de l'homme nouveau*, „Bibliothèque de l'irrationnel, Le domaine invisible”, collection dirigée par Louis Pauwels, Paris, Culture, Arts, Loisirs;

Buduca, Ioan, *Anthropos Sophia*, Cluj-Napoca, Dacia XXI, 2011;

Disse, Virgil, *Goetheanum, une dynamique de la forme*, DEA, directeur de mémoire: Antoine Li, EAU, 2001;

Eliade, Mircea, *Cum am găsit piatra filosofală*. Scrieri de tinerețe (1921-1925), îngrijirea ediției și note de Mircea Handoca, București, Humanitas, 1996;

Eliade, Mircea, *Itinerariu spiritual*. Scrieri de tinerețe 1927, îngrijirea ediției și note de Mircea Handoca, București, Humanitas, 2003;

Eliade Mircea, *Memorii (1907-1960)*, ediția a II-a revăzută și indice de Mircea Handoca, București, Humanitas, 1997;

Eliade, Mircea, *Misterele și inițierea orientală*. Scrieri de tinerețe 1926, ediție îngrijită de Mircea Handoca, București, Humanitas, 1998;

- Faivre, Antoine, *L'ésotérisme au XVIIIe siècle. La table d'émeraude*, Paris, Seghers, 1973;
- Faivre, Antoine, *L'ésotérisme*, Paris, PUF, 2007;
- Fejtő, François, [*Erzelmes Utazás*], *Voyage sentimental*, traduction de Georges Kassaï, Gilles Bellamy et Marie-Louise Tardres-Kassaï revue et complétée par l'auteur, Paris, Éditions des Syrtes, 2001;
- Fromaget, Michel, *Corps Âmes Esprit. Introduction à l'anthropologie ternnaire*, la revue *Question de...*, Albin Michel, no.87, 1991;
- Fromaget, Michel, *Dix essais sur la conception anthropologiques "Corps, Âme, Esprit"*, Paris, L'Hartmann, Collection Culture et Cosmologie, 2000;
- Gaillard-Durand, Marie Céline, *Rudolf Steiner, artist et enseignant: créer et transmettre. Une idée de la relation entre l'art, sa transmission et son enseignement*, vol.I, Thèse de doctorat d'histoire de l'art, Université de Paris X Nanterre UFR, 2008-2009;
- Canguilhem, Georges, *La connaissance de la vie*, Paris, Librairie Philosophique J.Urin, 1992;
- Gioveti, Paola, *Mari inițiați ai timpului nostru. Maeștrii căii spirituale*, traducere din limba italiană Emanuel Botezatu, Bucurști, Ed. Nemira, colecția „Porta magica”, 2009;
- Cristea, Mihaela, *De vorbă cu Henriette Yvonne Stahl*, București, Editura Minerva, 1996;
- Gîndirea lui Goethe în texte alese*, I, antologie, traducere și comentarii de Mariana Șora, București, Editura Minerva, 1973;
- Goethe, J.W., *Opere, Proză*, studii introductive, note și comentarii de Sevilla Răducanu, traduceri de Eugen Filotti, Al. Philippide, Jean Livescu, Sevilla Răducanu, București, Univers, 1987;
- Goethe, J.W., *Le serpent vert* conte suivi du poème *Les Mystères*, Genève, Editions Anthroposophique Romande, 1947;
- Goethe, J..W., *Entretiens d'émigrés allemands (1795)*, Montesson, Édition Novalis, 1993;
- Guilloto, Evelyne, *Logos, Poésie, Art de la parole*, Publication réalisée grâce au soutien de la section pour arts de la parole et de la musique du Goetheanum, Université Libre de Science de l'Esprit, Dornach, Suisse, 2002;
- Guilloto, Evelyne, *Exercices d'art de la parole*, Publication réalisée grâce au soutien de la section pour arts de la parole et de la musique du Goetheanum, Université Libre de Science de l'Esprit, Dornach, Suisse, 2001;
- Hadjetlaché, Leïla, *Steiner et la pensée au 21eme siècle*, I, La Méthode, Paris, Librairie Fischbacher, 1971;

Halle, Judith von, *Drumul crucii și sîngele Graalului, Misteriul Transformării*, traducere de Ligia Sălăgeanu, București, Univers Enciclopedic Gold, Triade, 2010;

Hanleben, Johannes, *Rudolf Steiner. Sa vie, son oeuvre* [traduction de Henriette Bideau], Paris, Triades, 2003;

König, Karl, *La conquête sensorielle du corps*, Québec, Éditions DGP, 1998;

Hasler, Hans, *Le Goetheanum son bâtiments, ses environs et son histoire*, Dornach, Verlag am Goetheanum, 2005;

Lamy, Michel, *Les Templiers ces Grands Seigneurs au Blancs Manteaux. Leurs moeurs, leurs rites, leurs secrets*, Mayenne, Aubéron, 2005;

Porte, Alain, *François Delsarte une anthologie*, Paris - La Villette, éditions Ipmc, 1992;

Prokofieff, Sergej, O., *De la relation à Rudolf Steiner. L'architecture ésotérique de la Société anthroposophique*, Paris, Triades, 2010;

Prokofieff, Sergej, O., *Despre legătura cu Rudolf Steiner, Misteriul punerii Pietrei Fundamentale*, traducere de Delia Popescu, București, Univers Enciclopedic Gold Triade, 2010;

Raczynski, Richard, *Anthologie de l'ésotérisme moderne*, préface de Jean-Claude Jézéquel, Paris, Éditions Dualpha, 2007;

Ree, Peter van der, *Organische Architektur. Der Bauimpuls Rudolf Steiners und die organische Architektur im 20 Jahrhundert*, Stuttgart, Verlag Freies Geistesleben & Urachhaus GWBH, 2001, aus dem Niederländischen von Gottfried Bartjes. La traduction de l'allemand en français: Jenny Muller;

Rihouët-Coroze, Simonne, "L'Art de la parole", în *Triades*, XXIV-3, 1977;

Rihouët-Coroze, Simonne, *Qui était Rudolf Steiner? Une épopée de l'esprit au 20e siècle*, Paris, Triades, 1992;

Rihouët-Coroze, Simonne, *L'Eurythmie*, Paris, Éditions La science spirituelle, 1926;

Rihouët-Coroze, Simonne, „Le Travail artistique à Dornach”, în *La science spirituelle*, 5, 1926, pp.232-239;

Rivierez, Violette, *Les chapiteaux du Goetheanum* [caiet de prezentare al Goetheanum-ului], 17 nov.1987;

Sanchez, Jose, *Aspects contemporaines de la dimension ésotérique du théâtre: l'anthroposophie et l'art*, Université de Paris VIII – Vincennes – Saint-Denis, UFR, Mémoire de D.E.A., 1996-1997;

Sanchez, Jose, *Une approche anthroposophique sur le théâtre anthroposophique de Rudolf Steiner*, Mémoire de Maîtrise de Deuxième Cycle, année univ. 1990-1991, Université de Paris VIII, Département de Théâtre;

Sanchez, Jose, *Unité séparation et réintégration: la quête de la liberté dans les Drame-Mystères de Rudolf Steiner*, Thèse de Doctorat, Université de Paris VIII – Vincennes – Saint-Denis, UFR Arts, Philosophie et Esthétique, directeur de recherche Jean-Marie Pradier, 2002;
Sân-Giorgiu, Ion, *Expresionismul dramatic*, în *Semnal teatral*, an III-IV, 1-4 (11-14)/1997, 1-2 (15-16)/1998 (numărul tematic *Expresionismul în teatru și în arte*, p.33.);

Sân-Giorgiu, Ion; *Cercetări critice*, I, *Teoria dramatică a lui Schiller-Friedrich Hölderlin – Expresionismul dramatic*, București, Editura „Cultura neamului românesc”, 1923;

Schwenk, Theodore, *Le Chaos sensible, création de formes par les mouvements de l'eau et de l'air*, traduction française de Germaine Clarette, préface du commandant Cousteau, Paris, Triades, 1963;

Shawn, Ted, *Chaque petit mouvement. À propos de François Delsarte*, Paris, Éditions Complexe et Centre national de la danse, 2005;

Stahl, Henriette Yvonne, *Martorul eternității*, traducere din franceză de Viorica D.Ciorbagiu, prefață de Jean Herbert, București, Editura Herald, 2002;

Tradowsky, Peter, *Kaspar Hauser ou le combat pour l'esprit*, Paris, Editions du Centre Triades / Philosophisch-Anthroposophischer Verlag am Goetheanum, 1985;

Vernant, Jean-Pierre, *Mit și religie în Grecia antică*, traducere și cuvânt înainte de Mihai Gramatopol, București, Editura Meridiane, 1995;

Vuillemin, Alain, „Du catharisme en France au bogomilisme bulgare: les sources françaises du tableau *Le Sermon bogomile* (1969), peint par Vassil Stoïlov en Bulgarie”;

Weinberg, H., „L'art de la parole au Goetheanum”, in *La science spirituelle*, 9, 1937, pp.342-355;

Wehr, Gerhard, *Doi giganti: Jung și Steiner*, traducerea Daniela Ștefănescu, prefața Gerhard Wehr, București, Ed. Trei, 2002;

Wiesberger, Hella, *Marie Steiner de Sivers. Une vie au service de l'Anthroposophie*, Genève, Edition Anthroposophique Romandes, 1990;

Wiesberger, Hella, *L'enseignement ésotérique de Rudolf Steiner et la Franc-maçonnerie*, Genève, Edition Anthroposophique Romandes, 2004;

Willems, Edgar, *Le rythme musical*, Fribourg, Éditions Pro Musica, f.a.;

Zipper, Jean-Philippe, Bekas, Frederic, *Architectures vitalistes 1950-1980*, Marseille, Éd. Parenthèses, 1986;

**Bibliografie critică steineriană și antroposofică în periodice consultată la
Bibliothèque du Société Anthroposophique din Paris**

Dubach, Ruth, „L'Art de la parole une nouvelle sources de forces”, în *Triades*, XXIII-3, 1976, pp.38-46;

Dubach, Ruth, „Le pouvoir créateur du Verbe en un temps destructeur”, în *L'Esprit du temps*, 26, 1998;

Gerbert, Hildegard, „Chemins vers une architecture nouvelle”, în *Triades*, XV-1, 1967, pp.14-32;

Gerbet, Hildegard, „La métamorphose des Mystères d'Eleusis”, în *Triades*, XXV-2, 1977, pp.54-63;

Gerbert, Hildegard, „Mythologie et Imagination”, în *Triades*, XVIII-2, 1970, pp.22-34;

Gerbert, Hildegard, „L'Origine de la tragédie dans les mystères grecs”, în *Triades*, XII-1, 1964, pp.31-45;

Hadjetlaché, Leila, „Le Style tragi-comique au théâtre”, în *Triades*, II-2, 1954, pp. 78-84;

Leblanc, Maurice, „L'Etre véritable et son masque social”, în *Triades*, XII-1, 1964, pp.46-61;

Lusseyran, Pierre, „Le Goethéanum”, *La Science spirituelle*, no.3-4, dec.-ian., 1931-1932, pp.160-176;

Marti, Tomas, „Le système rythmique tout entier est un médecin”, în *L'Esprit du temps*, 58, 2006, pp.39-48;

Teichmann, Franck, „L'action du temple grec”, în *L'esprit du temps*, 58, 2006;

Val, de Flor, Isabelle, „Un nouvel art de bâtir Le premier Goethéanum et l'oeuvre architectural de Rudolf Steiner”, în *L'esprit du temps*, no.8, 1993;

Witta, Eugène, „L'ancien Goetheanum et le nouveau”, în *Triades*, XXII-3, 1975, pp.43-49;

Bibliografie critică și auxiliară lucrării

Anania, Bartolomeu, *Cartea Psalmilor sau Psaltirea profetului și regelui David*, versiune revizuită după *Septuaginta*, redactată și comentată de Bartolomeu Valeriu Anania sprijinit pe numeroase alte osteneli, tipărită cu aprobarea Sfintului Sinod, Arhidiecezana Cluj, 1998;

Berdiaiev, Nikolai, *Cunoașterea de sine (Essai d'autobiographie spirituelle)*, traduit du russe par E. Belenson, Paris, Buchet/Chastel, 1958;

Bielți, Andrei, *Petersburg*, traducere și note de Alexandra Calais, prolegomene și posfață de Tamara Gane, București, Editura Univers, 1999;

Bлага, Lucian, *Isvoade. Eseuri, conferințe, articole*, ediție îngrijită de Dorli Bлага și Petru Nicolau, prefață de George Gană, București, Editura Minerva, 1972;

Bлага, Lucian, *Noul stil* în Revista „Semnal teatral”, *Expresionismul în teatru și în arte*, an III-IV, 1-4 (II-14) 1997; 1-2 (15-16) 1998, București, Unitext;

Bloom, Harold, *Canonul occidental. Cărțile și Școala Epocilor*, ed.a II-a, traducerea de Delia Ungureanu, București, Grupul Editorial Art, 2007;

Bloom, Harold, *Anxietatea influenței*, traducerea de Rareș Moldovan, Paralela 45, 2008;

Borges, Jorge Luis, *Kafka și precursorii săi*, în *Opere*, III, traducere de Cristina Hăulică, București, Editura Univers, 2000;

Brenon, Anne, *Catharii*, traducere din limba franceză Ion Doru Brana, București, Nemira, 2008;

Caillois, Roger, *Mitul și omul*, traducere din limba franceză de Lidia Simion cu o prefață a autorului, București, Nemira, 2000;

Castaneda, Carlos, *Învățăturile lui Don Juan*, traducere din limba engleză Eugenia Popescu, București, RAO International Publishing Company, 2004;

Confucius, *Entretiens avec ses disciples*, texte établi et traduit par Séraohin Couvreur, L'imprimerie Bussière, Saint-Amand (CHER), 1975;

Culianu, I.P., *Psihanodia. O prezentare a dovezilor cu privire la ascensiunea celestă a sufletului și la importanța acesteia*, traducere din limba engleză de Mariana Neț, București, Ed. Nemira, 1997;

Culianu, I.P., *Eros și magie în Renaștere 1484*, traducerea de Dan Petrescu, prefața de Mircea Eliade, postfața de Sorin Antohi; traducerea textelor din limba latină: Ana Cojan și Ioan Acsan, București, Ed. Nemira, 1994;

Doods, E.R., *Grecii și iraționalul*, traducere de Catrinel Pleșu, prefață de Petru Creția, Iași, Polirom, 1998;

Duby, Georges, *Vremea catedralelor*, București, Editura Meridiane, 1998, ed. a II-a revăzută, traducerea Mariana Rădulescu, 1998;

Durand, Gilbert, *Structurile antropologice ale imaginarului, Introducere în arhetipologia generală*, traducere de Marcel Aderca, postfață de Cornel Mihai Ionescu, București, Univers Enciclopedic, 2000;

Edinghoffer, Roland, *Rosicrucienii*, traducere de Beatrice Stanciu, Timișoara, Editura de Vest, 1995;

Eliade, Mircea, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, ediția a II-a, traducere și postfață de Cezar Baltag, I-II-III, București, Editura Științifică, 1991;

Eliade, Mircea, *Ocultism, vrăjitorie și mode culturale*, traducere din engleză de Elena Bortă, București, Humanitas, 2007;

Eliade, Mircea, *Profetism românesc*, București, Editura „Roza vânturilor”, 1990;

Eliade, Mircea, *Sacral și profanul*, traducere din franceză Rodica Chira, București, Humanitas, 1992;

Eliade, Mircea, *Yoga. Problematika filosofiei indiene*, prefață de Constantin Noica, ediție îngrijită de Constantin Barbu și Mircea Handoca, Craiova, Editura Mariana, 1991;

Etiemble, *Confucius (Maître K'ong)*, Edition revue et augmentée d'un chapitre sur Confucius en Chine de -551 (?) à 1985, Paris, Gallimard, 1986;

Girard, René, *Țapul ispășitor*, traducere din limba franceză și note de Theodor Rogin, București, Ed. Nemira, colecția Totem, 2000;

Girard, René, *Violența și sacrul*, traducere de Mona Antohi, București, Ed. Nemira, 1995;

Guénon, René, *Regele lumii*, traducere de: Roxana Cristian, Florin Mihăescu, București, Editura Rosmaris, 1994;

Lovinescu, Vasile, *Mitul sfișiat* (mesaje străvechi), ediție îngrijită de Alexandrina Lovinescu și Petru Bejan, studiu introductiv de Petru Bejan, Iași, Institutul European, 1993;

Malița, Liviu, *Extremele artei*, Cluj-Napoca, Scent, 2010;

Munte, Axel, *Cartea de la San Michele*, traducere și note: Maria Nicolae-Dumitrescu, București, Orizonturi, 2009;

Nietzsche, Friedrich, *Despre genealogia moralei*, traducere din limba germană de Horia Stanca și Janina Ianoși cu o postfață de Ion Ianoși, Cluj, Ed. Echinoc, 1993;

Oelschläger, Ilse, *Le mystérieux désir de la Dame à la Licorne*, F 78360 Montesson, Édition Novalis, 2008;

Otto, Rudolf, *Mistica Orientului și Mistica Occidentului*, traducere: Mihail Grădinaru și Friedrich Michael, prefață: Mihail Grădinaru, Iași, Ed. Septentrion, 1993;

Otto, Rudolf, *Sacrul*, în românește de Ioan Milea, Cluj, Ed. Dacia, 1992;

Pauwels, Louis, Bergier, Jacques, *Dimineața magicienilor. Introducere în realismul fantastic*, traducere de Dan Petrescu, prefață de Louis Pauwels, București, Ed. Nemira, colecția „Totem”, 1994;

Poeme epice ale Evului Mediu - Cîntecul lui Roland, Tristan, Cîntecul Cidului, Parsifal, traduceri de Sorina Bercescu, Victor Bercescu și Sevilla Răducanu, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978;

Querido, René, *L'Âge d'Or de Chartres*, Québec (QC, Canada) Mortagne, 2000;

Rougé, Denis de, *Iubirea și occidental*, traducere și note de Ioana Feodorov, introducere de Virgil Cîndea, București, Editura Univers, 2000;

Rohde, Erwin, *Psyché*, traducere și cuvînt înainte de Mircea Popescu, București, Ed. Meridiane, 1985;

Santagostino, Paola, *Cum să te vindeci cu o poveste*, traducere din italiană de Corina Popescu, București, Humanitas, 2008;

Scheler, Max, *Omul resentimentului*, traducere de Radu Gabriel Pârvu, studiu introductiv de Vasile Dem Zamfirescu, Iași, Ed. Trei, 1998;

Schiller-Goethe, *Corespondență*, traducere de Lucian Popescu, prefață de Sevilla Răducanu, București, Univers, 1976 ;

Schuré, Edouard, *Le drame sacré d'Éleusis*, „Préface”, in *Théâtre choisi I*, F 78360 Montesson, Édition Novalis, 1993;

Schuré, Edouard, *Marii inițiați Rama Krishna Hermes Moise Orfeu Pitagora Platon Iisus*, traducere de Iolanta Guțu și Alexandru E.Russu, București, Editura Lotus, 1994;

Senart, Émile, *Eseu despre legenda lui Buddha*, traducere de Mihai Balint și Dumitru Scorțanu, Iași, Institutul European, 1993;

Uspensky, P.D., *A patra cale*, traducere: Marius Petre, Editura RAM, 1997;

Vartic, Ion, *Modelul și oglinda*, București, Cartea Românească, 1982;

Vartic, Ion, *Trei schițe de portret*, prefață la I. Negoitescu, *Straja dragonilor*, București, Humanitas, 2009; V. și articolul *I.Negoitescu*, în Mircea Zăciu, Marian Papahagi, Aurel Sasu, *Dicționarul scriitorilor români*, M-Q, București, Editura Albatros, 2001, p.419-420;

Vatamaniuc, Dumitru, *Lucian Blaga 1895 – 1961. Biobliografie*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1977;

Velasco, Martín, J., *Introducere în fenomenologia religiei*, traducere de Cristian Bădiliță, Iași, Ed. Polirom, 1999, colecția Plural M;

Vulcănescu, Mircea, *Opere I Dimensiunea românească a existenței. Pentru o nouă spiritualitate filosofică. Către fînța spiritualității românești*, ediție îngrijită de Marin Diaconu, prefața de Eugen Simion, București, Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, Univers enciclopedic, 2005;

Bibliografie teatrologică

Acterian, Haig, *Scrieri despre teatru*, ediție, prefață și note de Claudia Dimiu, traducerea citatelor din limba germană: Irina Dimiu, București, Muzeul Literaturii Române, 1998;

Aristotel, *Poetica*, traducerea și prefața C. Balmuș, București, Ed. Științifică, 1967;

Artaud, Antonin, *Teatrul și dublul său*, traducerea Voichița Sasu, Diana Tihu-Suciu, postfața Ion Vartic, Cluj, Ed. Echinox, 1997;

Artaud, Antonin, *Busculer la réalité à pleins bras*, în *Antonin Artaud l'Homme et son message*, Le Nouveau Planète, 20 Février 1971, numéro réalisé par Marc de Smedt;

Artaud, Antonin, *Oeuvres complètes*, IV, *Le théâtre et son double. Le théâtre de Séraphin – Les Cenci*, Paris, Gallimard, 1964 (*Teatrul și ciurma*, în *Teatrul și dublul său*, urmat de *Teatrul lui Séraphin* și de alte texte despre teatru, în românește de Voichița Sasu și Diana Tihu-Suciu, postfață și selecția textelor de Ion Vartic, ediție îngrijită de Marian Papahagi, Cluj-Napoca, Editura Echinoc, 1997);

Aslan, Odette, *L'art du théâtre*, Paris, Éditions Seghers, 1963;

Atelier Andrei Șerban 8-18 iunie 2005 Cluj-Napoca, transcriere, stilizare și reconstituire de Eugenia Sarvari, curs intern pentru facultățile de teatru, 2009;

Autant-Mathieu, Marie-Christine (sous la direction), *Mikhaïl Tchekhov, de Moscou à Hollywood du théâtre au cinéma*, Montpellier, L'Entretemps, 2009;

Banu, George, *Peter Brook. Spre teatrul formelor simple*, versiunea în limba română: Delia Voicu, Iași, București, Ed. Polirom – Unitext, 2005;

Banu, George, *Ultimul sfert de secol teatral. O panoramă subiectivă*, traducere Delia Voicu, Paralela 45, 2003;

Barba, Eugenio, *Pământ de cenușă și diamant. Ucenicia mea în Polonia*, traducere de Diana Cozma, București, Ideea Europeană, 2010;

Barba, Eugenio, *Teatru. Singurătate, meșteșug, revoltă*, traducere de Doina Condrea Derer, București, Nemira, 2010;

Barnes, Clive, *Un eveniment*, în *Secolul 20*, nr.221, 6/1979;

Bonnefoy, Claude, *Entretiens avec Eugène Ionesco*, Paris, Éditions Pierre Belfont, 1966;

Borie, Monique, *Antonin Artaud. Le théâtre et le retour aux sources. Une approche anthropologique*, Paris, Gallimard, "Bibliothèque des Idées", 1989;

Brook, Peter, *Le diable c'est l'ennui. Propos sur le théâtre*, mise en texte: Jean-Gabriel Carasso, en collaboration avec Jean-Claude Lallias, Actes Sud, 1991;

Brook, Peter, *Împreună cu Grotowski. Teatrul e doar o formă*, București, Fundația Culturală „Camil Petrescu”, Revista *Teatrul azi* (supliment) prin Editura Cheiron, 2009;

Brook, Peter, *Oublier le temps*, Paris, Seuil, 1998;

Brook, Peter, *Spațiul gol*, traducerea Marian Popescu, prefața George Banu, București, Ed. Unitext, 1997;

Brook, Peter, *Ryszard Cieślak actor emblematic al anilor '60*, București, Fundația Culturală „Camil Petrescu”, Revista *Teatrul azi* (supliment) prin Editura Cheiron, 2009;

Burzynski, Tadeusz, Osinski, Zbigniew, *Le laboratoire de Grotowski*, Varsovie, Edit. Interpress, 1979;

Cehov, Michael, *Către actori*, curs dactilografiat;

Ceuca, Justin, *Aventura dramei românești*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2005;

Ceuca, Justin, *Evoluția formelor dramatice*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2002;

Craig, Edward Gordon, *L'Acteur et la Sur-marionette*, în *De l'Art du Théâtre*, Paris, Éditions O. Lieutier, 1942;

Crișan, Sorin, *Teatru, viață și vis. Doctrine regizorale. Secolul XX*, Cluj-Napoca, Eikon, 2004;

Dauphiné, James, *Les structures symboliques dans le théâtre de Shakespeare*, Paris, Les Belles Lettres, 1983;

Dialogul neîntrerupt al teatrului în secolul XX, I-II, antologare, postfață și note de B.Elvin, București, Editura Minerva, 1973;

Domenach, Jean-Marie, *Întoarcerea tragicului*, traducere din limba franceză de Alexandru Baci, cuvânt înainte de George Banu, București, Meridiane, 1995;

Dusigne, Jean-François, *Le théâtre d'art*, aventure européenne du XX-e siècle, Paris, Édition Théâtrales, 1997;

El, vizionarul Aureliu Manea, București, Revista „Teatrul azi” (supliment), 2000;

Eliade, Mircea, *Integrala prozei fantastice*, I-II-III, ediție și postfață de Eugen Simion, Iași, Editura Moldova, 1994 (am avut în vedere prozele care reflectă concepția despre spectacol și teatro ritualic);

Grossman, Évelyne, *Antonin Artaud un insurgé du corps*, Paris, Découvertes Gallimard, 2006;

Grotowski, Jerzy, *Spre un teatru sărac*, în *Spre un teatru sărac*, ediția a II-a, prefață de Peter Brook, postfață de George Banu, traducerea: George Banu și Mirella Nedelcu-Patureau, București, Fundația Culturală „Camil Petrescu”, Revista *Teatrul azi* (supliment) prin Editura Cheiron, 2009;

Gundolf, Friedrich, *Goethe*, II, traducere, prefață și note de Ion Roman, București, Editura Minerva, 1971;

Hartmann, O.J., *Faust: la rencontre avec le mal*, Paris, Triades, 1970;

Hubert, Marie-Claude, *Eugène Ionesco*, Paris, Édition du Seuil, 1990;

Ionesco, Eugène, *Dimensiunea mitică a realității*, în *Secolul 20*, nr.221, 6/1979;

Ionesco, Eugène, *Notes et contre-notes*, Paris, Gallimard, 1966;

Ionesco, Eugène, *Théâtre*, I-VII, Paris, Gallimard, 1954-1981;

Jung, C., G., *Aspects du drame contemporain*, préface et traduction du dr. Roland Cahen, Paris, Librairie de l'Université Georg & Cie S.A., Genève, Éditions Buchet-Chastel, 1983;

Kobialka, Michal, *O călătorie în alte spații. Teatrul lui Tadeusz Kantor*, versiune în limba română: Cipriana Petre, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2010;

Koumchatsky, Gabrielle, *L'esotérisme dans le Faust*, textes réunis par Violette Rivierez. Tirage limité hors commerce;

Krüger, Manfred, „Vers un drame initiateur: le théâtre symboliste français”, *Triades*, XXV, 3, 1978, pp.87-96;

Krüger, Manfred, „De la tragédie classique au drame moderne”, in *Triades*, XXI-4, 1974, pp.20-24;

Laban, Rudolf, *Espace dynamique*, textes inédits. Choreutique. Vision de l'espace dynamique, traduit par Elisabeth Schwartz-Rémy, Bruxelles, Contredance, 2003;

Lessing, Gotthold, Ephraim, *Nathan înteleptul*, București, ESPLA, 1956;

Lings, Martin, *L'art sacré de Shakespeare*, Lausanne, Les Sept Flèches, 2008;

Maeterlinck, Maurice *Oaspetele nepoftit*, dramă într-un act reprezentată pe scena Teatrului de d'Art 1891, mai 21, apărută în *Ciclul morții. Interior / Oaspetele nepoftit / Orbii*, trei drame traduse de Alexandru Teodor Stamatiad, București, Cultura națională, 1923;

Menta, Ed, *Andrei Șerban. Lumea magică din spatele cortinei*, traducerea Svetlana Mihăilescu, prefața Ed Menta, București, Ed. Unitext, 1999;

Modola, Doina, *Lucian Blaga și teatral. Insurgentul. Memorii. Publicistică. Eseuri*, București, Editura Anima, 1999;

Montifroy, Berthin, „Les Esprits des éléments et leur interventions au théâtre”, in *Triades*, XII-1, 1964, pp.89-95;

Narti, Ana-Maria, *Medeea lui Andrei Șerban*, București, Fundația Culturală „Camil Petrescu”, supliment Revista „Teatrul azi”, 2007;

Nicolescu, Basarab, *În oglinda destinului. Eseuri autobiografice*, București, Ideea europeană, 2009;

Ostertag, Helène, „Le songe d'une nuit d'été, ou comment pénétrer dans le monde secret de la vie”, *Triades*, XXIII-4, 1976;

Oida, Yoshi, Marshall, Lorna, *Actorul invizibil*, traducere de Maria Teszler, cuvînt înainte de Peter Brook, Oradea, Ed. Artspect, 2009;

Paris, Jean, *Shakespeare par lui-même*, Écrivains de Toujours, Paris, Le Seuil, 1971;
Radu, Tania, *Cercuri în apă: un atelier cu Andrei Șerban*, București, Ecumest, 2005;

Roubine, Jean-Jacques, *Introduction aux grandes théories du Théâtre*, Paris, Bordas, 1990;
Ryszard Cieślak actor emblematic al anilor '60, București, Fundația Culturală „Camil Petrescu”, Revista *Teatrul azi* (supliment) prin Editura Cheiron, 2009;

Schuré, Édouard, *Théâtre choisi I Le drame sacré d'Éleusis*, Montesson, Édition Novalis, 1993;

Schuré, Édouard, *Théâtre choisi II Les enfants de Lucifer*, Montesson, Édition Novalis, 2005;
Shakespeare, William, *Opere*, vol. VII, traducerea Florian Nicolau, Mihnea Gheorghiu, Virgil Teodorescu, Petru Dumitriu, București, ESPLA, 1959;

Simmel, Georg, *La Philosophie du comédien*, traduit de l'allemand par Sibylle Muller, Paris, Circé, 2001;

Stanislavski, K.S., *Munca actorului cu sine însuși*, Însemnările zilnice ale unui elev, București, ESPLA, 1955;

Șerban, Andrei, *O biografie*, Iași, Polirom, 2006;

Tonitza-Iordache, Michaela, Banu, George, *Arta teatrului*, traducerea textelor inedite: Delia Voicu, București, Nemira, 2004;

Toporkov, V., *Stanislavski la repetiții*, București, Editura „Cartea rusă”, 1951;

xxx, *Tragicii greci*, antologie, București, ESPLA, 1958;

Vartic, Ion, *Despre câteva din „trapele” piesei*, în Caietul-program al spectacolului *Purificare* de Sarah Kane;

Wagner, Richard, *Opera și drama*, traducerea de Liviu Rusu și Bucur Stănescu, București, Ed. Muzicală, 1983;

Bibliografie generală

Barba, Eugenio, Savarese, Nicola, *L'Energie qui danse*, un dictionnaire d'anthropologie théâtrale, seconde édition, revue et augmentée traduite de l'italien par Eliane Deschamp-Pria, Montpellier, L'entretemps, 2008;

Begey, Roger, Bertrand, Jean-Paul, Fèvre, Jean-Yves le, *Dictionnaire symbolique des symboles*, F.o., Éditions du Rocher Jean Paul Bertrand, 2000;

Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alain, *Dicționar de simboluri*, vol.I-III, București, Editura Artemis, 1994;

Clerbois, Sébastien, Verleysen, Catherine, *Dictionnaire culturel de l'expressionisme*, Paris, Édition Hazan, 2002;

- Corvin, Michel (coord.), *Dictionnaire encyclopédique du Théâtre*, I-II, Paris, Larousse-Bordas, 1998;
- Dictionnaire de l'architecture du XX e siècle*, sous la direction de Jean Paul Midant, Hazan · Institut Français d'architecture, 1996;
- Dizionario dell'architettura del XX secolo*, a cura di Carlo Olmo, Torino-London, Umberto Allemandi & Co, vol.VI, 2000;
- Dictionnaire de Christologie*, textes de Rudolf Steiner recueillis à l'intention des Etudiants en Science spirituelle par Maurice Novel, EAR, Suisse, 1999;
- Dictionnaire critique de l'ésotérisme*, sous la direction de Jean Servier, PUF, 1998;
- Dictionnaire de la danse*, sous la direction de Philippe le Moal, Larousse, 2008;
- Dictionnaire historique de la magie et sciences occultes*, sous la direction de Jean-Michel Sallmann, Librairie Générale Française, 2006;
- Eliade, Mircea, Culianu, Ioan, Petru, *Dicționar al religiilor*, cu colaborarea lui H.S. Weisner, ediția a II-a, traducere din franceză de Cezar Baltag, București, Ed. Humanitas, 1993 și 1996;
- Louis, René, *Dictionnaire du Mystère*, Paris, Édition du Felin, 1994;
- Marcu, Florin, Maneca, Constantin, *Dicționar de neologisme*, ediția a III-a, Editura Academiei RSR, București, 1986;
- Masson, Hervé, *Dictionnaire initiatique*, Paris, Jean-Cyrille Godefroy, 1995;
- Nelli, René, *Dictionnaire du Catharisme*, Toulouse, Privat, 1994;
- Pavis, Patrice, *Dictionnaire du théâtre*, préface de Anne Ubersfeld, Paris, Armand Colin, 2002;
- Pop, Alexandru, *Dicționar de alchimie ilustrat. Alegorii. Analogii. Simboluri. Termeni specifici*, Paralela 45, 2006;
- Riffard, Pierre, *Dictionnaire de l'ésotérisme*, Paris, Édition Payot & Rivages, 1983;
- Servie, Jean, *Dictionnaire critique de l'Ésotérisme*, Paris, PUF, 1998